

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ Л. Д. ТРОЦЬКОГО**

У статті розглядаються соціально-психологічні особливості формування ліворадикального екстремізму Л.Д. Троцького. Важливість вивчення соціальних і психологічних умов становлення видатного російського революціонера першої половини ХХ ст. зумовлена, за думкою автора, необхідністю детального аналізу природи походження ліворадикальних ідеологій, визначення факторів, які сприяли радикалізації політичної поведінки індивідів і соціальних груп у минулому. У випадку Л.Д. Троцького одним із таких факторів виявилася криза його єврейської ідентичності, яка загострилася на тлі нерозв'язаних соціальних і національних проблем у пізній імперській Росії. Посилення революційної активності асимільованої частини російсько-єврейської інтелігенції було, з одного боку, її реакцією на поширення антисемітизму в Російській імперії, а з другого, нездатністю її представників відновити втрачену у попередні десятиліття національну ідентичність. Л.Д. Троцький являв собою типовий приклад «неєврейського єврея», котрий з дитинства прагнув довести свою першість. За умови протистояння російської архаїки єврейського містечка і модернізованого суспільства великого міста з'явився запит на нових героїв, яким, вочевидь, і спробував стати молодий, але надто амбітний революціонер у лавах новоствореної Російської соціал-демократичної робітничої партії. Автор доводить, що політичну поведінку Л.Д. Троцького також визначали його авторитарність та інтелектуальний догматизм. Ідея перманентної революції, яку він запозичив у О.А. Парвуса, відповідала альтернативній моделі вирішення, хоча й у примітивний спосіб, життєвих проблем, а отже, за певних обставин набувала соціальної значущості та політичної привабливості. «Пролетарський» інтернаціоналізм начебто мав би розв'язати і єврейське питання, адже було очевидно, що обминути на стадії буржуазно-демократичної революції проблему створення національної держави можна було у спосіб утвердження наднаціональної «пролетарської» держави. Очевидно, зазначається у статті, що з цього і випливає деяка пасіонарність Л.Д. Троцького, його стриманість в оцінках сіонізму та єврейських погромів і водночас підозріле ставлення до неєврейського лідерства у соціал-демократичному русі. Натомість більшовики, яких задовольняв політичний екстремізм Л.Д. Троцького, запропонували йому найкоротший шлях до того, аби стати нарешті повноцінним революційним героєм, яким він із успіхом скористався, хоча і з сумними для себе наслідками.

Ключові слова: Троцький, революційність, радикалізм, екстремізм, криза ідентичності, євреї.

Мабуть, що небагато знайдеться в історії світового революційного руху постатей, чия бурхлива політична діяльність не викликала б таких суперечливих оцінок стосовно їх революційної спадщини, як постать Льва Давидовича Троцького. Парадоксом цього безумовно талановитого революціонера є те, що він не любив владу так само, як влада не любила його. Один із засновників СРСР, Л.Д. Троцький, завжди був для його лідерів незручним опонентом, і згодом став жертвою створеної ним системи революційного терору. Його політичні погляди навряд чи вирізнялися певною послідовністю та оригінальністю, але містили важливий ідейний компонент – революційність. Як будь-який палкий революціонер, заради майбутнього він був готовий не зважати на сьогодення, а життя людини і людства він сприймав надто абстрактно. Революційність була його стихією, пристрастю, що поглинала усі його думки та діяльність. Він шукав самоствердження у революційній публіцистиці, а став професійним революціонером, прихильником марксизму, який прагнув ошчасливити людство зведенням «палацу соціальної справедливості» іноді навіть всупереч об'єктивним обставинам політичного та економічного розвитку. Натомість ліворадикальний екстремізм Л.Д. Троцького живився не з його несамовитого жалю з приводу страждань експлуатованих робітників і селян, але із власного відчуття маргінальної природи його особистості – вихідця з єврейського містечка на півдні України, котрий на противагу іншим представникам російсько-єврейської інтелігенції не знав, що таке бідність та занедбаність єврейського життя у смузі єврейської осілої Російської імперії. Антисемітизм і погроми також не супроводжували дитинство та юність майбутнього російського революціонера, хоча очевидно, що боротьба проти національного гноблення посідала в його революційній доктрині не останнє місце. Отже, Л.Д. Троцький, котрий походив із небідної єврейської родини із реальними перспективами перетворитися на успішного підприємця, обрав для себе небезпечний шлях революційного героя. Якими мотивами він керувався? Що змусило його зробити цей відчайдушний, але, безумовно, історичний вибір у його житті? Спробою дати відповіді на ці непрості запитання буде визначитися завдання даної статті.

З-поміж численних досліджень, в яких розглядається політична біографія Л.Д. Троцького [7; 9-11; 13; 15; 18; 22; 24], вивченню соціально-психологічних особливостей становлення його революційних поглядів значної уваги були приділено у монографіях Д.А. Волкогонова [9], І. Дойчера [11], Ю.Г. Фельштинського і Г.Й. Чернявського [22; 24].

Зокрема, у першій частині своєї діалогії про життя Л.Д. Троцького відомий автор політичних портретів В.І. Леніна та Й.В. Сталіна, зазначав про унікальну індивідуальність видатного революціонера, котрий уособлював усі приємні та огидні риси російських революціонерів [9, с.13]. Д.А. Волкогонов спробував визначити «комплекс провини» Троцького, який начебто утворився у нього в дитинстві, коли його, майбутнього марксиста «вразило

життя наймитів, які приходили до Бронштейнів на збір врожаю» [9, с.31]. Щоправда самий автор одразу визнав незграбність такого визначення, адже, за його думкою, лише складна комбінація обставин, вплив середовища, безпосереднє оточення, духовність можуть сприяти формуванню кристалів особистих переконань [9, с.31]. Натомість Д.А. Волкогонов виявився, мабуть, одним із перших сучасних портретистів Троцького, котрий підкреслював особисту трагедію свого героя [9, с.32], в основі якої було його єврейське походження [9, с.59].

Проаналізувати «психологічний механізм Троцького» [11, с.34] спробував також і відомий англійський історик і публіцист І. Дойчер. Незважаючи на те, що перший том його розлогої біографічної трилогії Троцького вперше з'явився у Лондоні у середині минулого століття, висновки її автора, як нам видається, не втратили своєї актуальності й дотепер. Наприклад, І. Дойчер, котрий був особисто знайомим із Троцьким, небезпідставно зазначав про те, що Бронштейн ще в Одеський в'язниці у 1898 р. почав перетворювати історію свого життя на літературу [11, с.48] й до кінця своїх днів зберіг упевненість у силі слова [11, с.45]. Водночас Троцький «завжди чинив більше, ніж від нього чекали» [11, с.25], а отже тому «володів унікальною здатністю до блефу» [11, с.37]. На противагу Д.А. Волкогонову І. Дойчер заперечував особливості національного походження Троцького у процесі становлення його особистості, хоча і не виключав того, що доля «російського Лассаля» багато у чому була подібною до «єврейської долі» його видатного прототипу з Німеччини [11, с.46]. Не можна не погодитися з автором у тому, що «Троцький був народжений для революції» [11, с.99], але навряд чи молодий революціонер, котрий вже у двадцятидворічному віці, як стверджує І. Дойчер, «опанував» другий том «Капіталу» [11, с.82], був переконаним марксистом. Принаймні відповідної реакції Троцького з приводу «опанованих» ним ідей К. Маркса у його багатому літературно-публіцистичному доробку, ми на жаль, не помітили.

Монографія російських істориків Ю.Г. Фельштинського і Г.І. Чернявського є своєрідним підсумком у багаторічних спробах сучасних дослідників проаналізувати, з позицій суворої об'єктивності, політичну біографію майбутнього штурмана російської революції. За думкою авторів монографії, ліворадикальний екстремізм Троцького почав формуватися ще за часів його першого ув'язнення в Одесі та Миколаєві наприкінці 1890-х рр., коли він, «романтик і нетерплячий оптиміст» [22, с.69], прагнув активної політичної діяльності на волі. Авторам вдалося, з нашого погляду, влучно, без зайвої політизації, зобразити морально-психологічний портрет Троцького [22, с.161], визначити етапи становлення його особистості [22, с.91], глибоко проаналізувати ідейно-політичну складову його революційної концепції [22, с.184-194]. Натомість у монографії зовсім відсутній загадковий епізод з «віденського» періоду еміграції Троцького, пов'язаного з виданням газети «Правда», про який Ю.Г. Фельштинський згадував у своїх ран-

ніх публікаціях [21]. За нашою думкою, звинувачення Троцького з боку його політичних опонентів у тому, що той, мовляв, свого часу «виявився платним агентом австрійської поліції» [21, с.315], також вимагають неупередженого вивчення.

«Щоб чітко уявити собі, де правда, де напівправда, а де брехня, – зазначав український дослідник політичної спадщини Троцького Ф.М. Кирилюк, – слід з'ясувати, за яких обставин Троцький став революціонером...» [13, с.9]. Очевидно, що до таких обставин, з нашого погляду, слід віднести соціальні та психологічні умови виховання особистості Троцького, політичні та соціокультурні фактори середовища, в якому формувалися його революційні погляди.

На початку ХХ ст. Російська імперія знаходилася в стані глибокого конфлікту цінностей. З одного боку, в російському соціумі, внаслідок деякого пошквалювання економічного життя, зростали споживацькі інтереси та потреби, набували свого поширення утилітаристські концепції та ідеї, але з другого – посилювалися опозиційні, стосовно режиму, настрої, але відтепер не тільки з боку ліберальної інтелігенції. Маса пауперизованого пролетаріату, що збільшувалася на тлі нерозв'язаного селянського питання, національні групи, які дедалі відчували на собі посилення дискримінаційної політики імперського центру, – усе це вимагало від самодержавної влади ефективного реагування. Проте відсутність яких-небудь конструктивних політичних дій з її боку, російсько-японська та світова війни викликали глибоку соціальну аномію, а згодом і параліч політичної влади Романових. Відповідно, прямо пропорційно розвитку зазначених процесів, зростала революційна активність антисистемних груп, які очікували на послаблення самодержавного режиму. Революція, що поховала російське самодержавство, виявилася не лише закономірним фіналом нерозв'язаних економічних, політичних, соціальних і національних суперечностей у розвитку пізньоімперської Росії. Вона стала викликом архаїчному суспільству, що занепадало, адже містила у своїй природі надзвичайно важливий компонент, що посилював загальну деструкцію традиційних соціокультурних цінностей і норм, а саме, революційний дух – «дух відчаю, дух злочину, дух утопізму та фантастики» [19, с.449], яким живилася революційна енергія політичного екстремізму.

Революційні вожді, які випромінювали енергію тотальної деструктивності, натомість, відчайдушно прагнули знайти для себе відповідне місце в альтернативній моделі майбутнього суспільства. Їхня криза ідентичності, що була наслідком глибокого конфлікту між соціокультурною архаїкою традиційного суспільства і технологічним модерном великого міста, поставила їх перед непротим вибором: або остаточне розчинення у хаосі та невизначеності традиційного суспільства що занепадало, або подолання кризи ідентичності завдяки символічним репрезентаціям модерного, індустріального соціуму. В останньому варіанті колишні маргінали перетворювалися на героїв революції, ставали новаторами соціокультурних і політичних цінностей, диктаторами загального

прогресу, соціальними інженерами «самопроголошеного народного щастя», «хірургами соціально-політичної справи, для яких пристрасть до операції – усе, а любов до пацієнта – ніщо» [19, с.451].

Якщо лідери меншовицького крила РСДРП прагнули застосувати принципи європейської моделі соціал-демократії, й, у такий спосіб, виявляли певну гнучкість стосовно політичних засобів здійснення революційних перетворень, то більшовицькі вожді сповідували відвертий політичний екстремізм, який начебто ґрунтувався на засадах класичного марксизму. Троцький, котрий опинився поміж двох вогнищ російської соціал-демократії, обґрунтував неминучість світової соціалістичної революції, яка могла розпочатися в країні, що була слабкою ланкою світової капіталістичної системи. Отже, прихід більшовиків до влади в Росії набував у концепції Троцького об'єктивного значення вже напередодні революційних подій 1905-1906 рр., але автор перманентної революції виявився більш радикальним у своєму політичному екстремізмові, ніж власне В.І. Ленін, котрий аж до 1917 р. не був схильним перебільшувати самої можливості світової революції і зробив ставку на внутрішні резерви Росії для побудови соціалізму [18, с.11]. Саме Троцький ставав справжнім уособленням революційного буревію, що здіймався над Російською імперією, носієм нескореного світового революційного духу.

Як нам видається, ліворадикальний екстремізм Троцького випливав із кризи його єврейської ідентичності, що загострилася на тлі фактора суворого батька, котрий висунув своєму неповнолітньому сину ультиматум: або той вступає до столичного Інституту цивільних інженерів і працюватиме на майбутніх батьківських цукрових заводах і броварнях, або він більше не отримуватиме від нього грошей. «Акт батьківської тиранії став останнім поштовхом у революцію» [2, арк.15]. Під впливом ідей П.А. Лаврова та М.М. Михайловського у молодого Троцького з'явилося природне відчуття протесту й справедливості, яке він приховував у собі ще з дитинства. «Він відчував, що належить до цього товариства розумних та відданих бунтівників людського прогресу» [2, арк.14].

Бронштейни були асимільованою родиною єврейських колоністів з Херсонщини, які навіть вдома розмовляли російсько-українським суржиком. Релігія не мала для них жодного значення, але освіченість поставала запорукою соціальної успішності завдяки матері Троцького, яка на протигагу своєму чоловікові, активно займалася добродійністю і навіть очолювала місцеву єврейську громаду [24, с.21-22]. Стосовно походження Гани Бронштейн у біографів Троцького немає однастайності. Одні вважають, що вона разом із чоловіком народилася у полтавському містечку [21, с.22], а другі – що вона народилася в Одесі [11, с.18; 9, с.29]. Саме в Одесі у родині свого дядька, відомого видавця М.П. Шпенцера, дев'ятирічний Лев уперше познайомився із російською літературою та зі світом російсько-єврейської інтелігенції [22, с.33-40].

Свою революційну діяльність Л. Бронштейн розпочав у 1896 р. у Миколаєві з організації нечисленного Південноросійського ро-

бітничого союзу [3], до якого входили передусім молоді російсько-єврейські радикали: О.Л. Соколовська та її брати, студент Київського університету Г. Зів, І.І. Шварц та інші. Відтоді, за думкою Г.І. Чернявського, Троцький поступово ставав «фанатиком революції, хоча і не відмовляв собі у деяких життєвих радощах...» [24, с.37]. Навіть його малолітні діти, яких він кинув із своєю першою дружиною О.Л. Соколовською у Східному Сибіру, куди їх було відправлено у 1899 р. за вироком суду на заслання, не зупинили його у тому, щоб до кінця «виконати свій революційний обов'язок» [22, с.90]. Щоправда, у своєму ставленні до О.Л. Соколовської Троцький виявляв щирі романтичні почуття, незважаючи навіть на рішучі спроби матері Троцького завадити їхньому шлюбові [27, с.95-96].

Отже, з осені 1902 р. Бронштейна більше не існувало, а на світ з'явився Л.Д. Троцький, який буквально на спині єврейських контрабандистів з Кам'янець-Подільського виїхав на історичну арену революційної боротьби [22, с.91-93]. Троцького складно визнати ідейним послідовником марксизму. Не був він і захисником «гнобленого пролетаріату», про який він мав невиразні дитячі спогляди у маєтку свого батька. Він покохав революцію, а точніше себе в неї, адже лише вона могла дати йому відчуття впевненості у хиткому просторі мінливої ідентичності. Троцький виявився Агасфером ХХ ст., адже не бажав нести хрест, який йому підготувала доля колоніста. Проте усе своє життя він ніс інший хрест: страждання і слави, розчарування та несамовитої надії як покарання за свою любов до революції [9, с.106]. Символічними літературними постатями, творчість яких сформувала світоглядні позиції молодого Троцького, були видатний російський народницький письменник Г.І. Успенський і талановитий російсько-єврейський поет С.Я. Надсон [9, с.45-46]. Власне особиста драма останнього очевидно надихала Троцького, подібно до інших представників асимільованої російсько-єврейської інтелігенції [6], відчуттям «цілісності», «коли життя людини, випадково або з причини яких-небудь зсувів у розвитку, втрачає необхідну тотальність, вона перебудовує себе і світ за допомогою того, що можна назвати цілісністю» [28, с.267].

Стосовно системної, цілеспрямованої діяльності з приводу формування ідейних переконань Троцький був байдужим, але мав унікальну пам'ять і з ходу вхоплював найбільш «крикливо» висловлювання та оцінки, які пристрасно відстоював у дискусіях зі своїми однолітками. Він був настільки ідейним «марксистом», наскільки і його противником. Його ніколи не полишало відчуття тривожності та невпевненості, він прагнув миттєвої ідентифікації з чимось більш потужним і повноцінним, що додавало б йому життєвих сил для самореалізації. Навіть вибір для себе псевдоніму, який він обрав за прізвиськом свого наглядча у в'язниці, величезна статура якого, його владність, уміння підкорювати собі оточуючих і тримати в «їжакових рукавицях» не лише заарештованих, але й адміністрацію в'язниць, підкреслювало гостре бажання Троцького до самоствердження за будь-яку ціну. Поведінка Троцького, як досвідченого революціонера мало чим відрізнялася від його підлітково-

вого максималізму. «Незважаючи на різницю у віці, у присутності Троцького, ви завжди відчуваєте себе так, немовби ви розмовляєте із високим сановником, котрий жодної хвилини не дає вам забути про відстань, яка є поміж вами» [26, с.188].

Троцький прагнув не бути євреєм і водночас залишався ним. Свій шлюб із О. Л. Соколовською він уклав за іудейським обрядом [22, с.73], але до матері, яку він очевидно любив, він навіть не поїхав на похорон, а свого батька він не дозволив поховати на єврейському кладовищі [22, 29]. Стрижнем особистості Троцького була його активна воля. «Бути скрізь першим і ставати понад усіма, – зазначав його давній товариш Г. Зів, – це завжди складало сутність особистості Бронштейна; інші боки його психіки були тільки службовими надбудовами» [22, с.48]. Не дивно, що у Троцького було небагато друзів, але ті, що залишилися з ним переважно були євреями. Зокрема, це М. С. Урицький, П.Б. Аксельрод, Д.Б. Рязанов, Р. Люксембург, А.А. Іоффе, А.Г. Дейч, Ю.Й. Мартов і О.Л. Парвус, з якими у Троцького, незважаючи на гострі політичні розбіжності та різницю у віці, завжди були теплі і товариські відносини. О.Л. Парвус посідає у цьому списку мабуть особливе місце, хоча б тому, що його роль у формуванні політичних поглядів молодого революціонера виявилася ключовою.

Олександр Лазарович Гельфанд (Парвус) народився 27 серпня 1867 р. у містечку Березино Мінської губернії у родині єврейського ремісника [12, с.14-15]. Незабаром сім'я Гельфандів переїхала до Одеси – рідного міста Лазаря Гельфанда, де маленький Ізраїль ходив до місцевої гімназії та брав приватні уроки перед вступом до університету. Мабуть символічним було те, що О.Л. Гельфанд «мріяв під зоряним небом України, слухав прибії на березі Чорного моря» та «українські пісні, казки, історії ремісників, котрі приїздили до батька з провінційних міст Центральної Росії» [12, с.18] усього за кілька років до того, як подібний шлях повторить здібний послідовник його революційного вчення. Незважаючи на захоплення молодим Гельфандом «класовими ідеями Шевченка» та «гайдамаками» [12, с.18], перший досвід його революційної діяльності виявився невдалим і він, дев'ятнадцятирічним юнаком, поїхав до Європи, сподіваючись на те, що мандрівка розвіє його політичні сумніви [12, с.19]. Гельфанд не помилився, адже у Цюріху він познайомився із групою Г.В. Плеханова і став «революціонером-марксистом». Згодом, у Мюнхені, О.Л. Парвусом було сформульовано головні засади теорії перманентної революції. Перетворення капіталізму на універсальну модель розвитку світової політичної системи, послаблення ролі національних держав і водночас посилення інтересів буржуазії та пролетаріату, що виходили за межі національних держав, і, нарешті, ідея про неминучість пролетарської революції в Росії, яка «підштовхне» «всесвітній пролетаріат» до рішучих дій проти державної влади у Західній Європі [16, с.205-206], – усе це було сприйнято Троцьким цілком і повністю. «Сутність моєї точки зору щодо перманентної революції, – зазначав він, – полягає у тому, що робітничий клас Росії, який захопить, внаслідок всезагального страйку й повстання, владу,

не зможе обмежити себе умовами буржуазно-демократичної революції, а неодмінно перейде до соціалістичних перетворень, які здатні призвести до абсолютної перемоги соціалістичного ладу лише за умови розвитку європейської революції. Звідси тактичний висновок: не затримуватися на жодному з етапів революції, безперервно поглиблювати її соціальне річище та виводити її, у будь-який спосіб, за національні межі» [1, арк.25].

Троцький, котрий у своїх спогадах намагався взагалі не торкатися провокативної теми «Парвуса» і обмежився лише констатацією того, що «розірвав із Парвусом не тільки політичні, але й особисті відносини» [4, с.194], не міг не підтримувати свої зв'язки із колишнім товаришем, адже «кошти, що надходили від комерційної діяльності Гельфанда, спрямовувалися на політичні цілі» [12, с.256]. Навряд чи Троцький знехтував би можливістю скористатися потужними матеріальними ресурсами «імперії Парвуса» заради досягнення власних цілей, якщо, принаймні, врахувати і те, що він знав про політичні обробки О.Л. Парвуса упродовж світової війни [12, с.148-232]. «Про усе це знає Троцький, але мовчить, і навіть допомагає Парвусу уникнути викриття, заради своєї дружби із ним або від страху перед ним» [14, с.8]. Але не стільки страх змушував Троцького замовчувати про його дружбу із нерозбірливим у засобах політичної боротьби О.Л. Парвусом, скільки його відчуття співпричетності із долею обраних містечкових євреїв, які наважилися кинути виклик самодержавному режимові заради задоволення власних політичних амбіцій. Ми також не виключаємо і того, що Троцький, якого складно запідозрити у зайвому патріотизмі до Росії [9, с.58], очевидно симпатизував відверто авантюрним задумам Парвуса у 1915 р. «поєднати інтереси німецького уряду з інтересами російських революціонерів» [12, с.156].

Натомість відносини Троцького із неєврейськими лідерами російської соціал-демократії – Г.В. Плехановим і В.І. Леніним були далекими від ідеальних. Зокрема, Г.В. Плеханов мабуть був єдиним із представників російської політичної еміграції, хто викрив «дилетантизм Троцького» [9, с.52] у теоретичних проблемах марксизму та не приховував свого роздратування від нарцисизму останнього, що загострювало і без того напружені внутрішньопартійні відносини [22, с.140-141]. Очевидно, що упродовж своєї першої еміграції Троцький надто переоцінював свої лідерські якості, за що отримав від Г.В. Плеханова образливе прізвисько «коханця революції» [9, с.55]. Виявилося, що антипатія була взаємною. У 1915 р. Троцький пристрасно викривав патріотичну позицію останнього з приводу участі Росії у світовій війні та із захопленням зазначав про ідейно-політичну смерть Г.В. Плеханова, що, мовляв, «плехановщина» – це не лише особиста трагедія, але й політичний факт «стосовно якого ми не маємо права бути поступливими» [5, с.63-65]. Й.В. Сталін, який вперше зустрівся із Троцьким у Лондоні на V з'їзді РСДРП у 1907 р., взагалі виявляв антисемітські настрої обзиваючи свою майбутню жертву «красивим непотребом» [22, с.230].

Не простими були відносини Троцького із харизматичним В.І. Леніним. За думкою відомого біографа останнього, ці дві людини не походили одна на одну, адже Ленін не був пихатим, тоді, як Троцький страждав через будь-яку критику на його адресу: «він підкорявся та заздрич Леніну водночас» [23, с.274]. Обидва мали авторитарний характер, а отже мусили розійтися на шляху до диктатури та зійтися знову, коли диктатура була створена. Проте Троцький мав вибирати, адже другорядні ролі його зовсім не задовольняли, – тим більше, що з принципових питань у них не було розбіжностей [23, с.275]. Ленін писав безкінечно, але не був літератором. Троцький любив слова. Він розумів значення слів у революції, коли за їх допомогою можна було розв'язати відчай та надати людям надію [23, с.279]. Троцький не менше за Леніна ненавидів капіталізм, але у своїх судженнях про людей він був насамперед психологом, аніж політиком [23, с.273]. Зокрема, у своїх особистих паперах Троцький якось влучно зазначив про свого близького товариша А.А. Іоффе, що революція краще за будь-який психоаналіз лікує його від будь-яких комплексів [11, с.204].

Звернення Троцького до ідей фрейдизму не було випадковим збігом обставин за його десятирічного «віденського» періоду еміграції, але підкреслює припущення Д.А. Волкогонова про те, Троцький «страждав від свого єврейства», адже «ніколи не міг забути, що він єврей, бо його вороги завжди йому про це нагадували» [9, с.59-60]. Справді, марксизм і фрейдизм можна розглядати не лише як своєрідні щеплення від антисемітизму, але й модерними теоріями подолання кризи асимільованого європейського єврейства, що опинилося поміж ковадлом новонародженого націоналізму та молотом просвітницької ідеології, що закликала євреїв зректися своєї єврейськості заради емансипації. Приклад трагічної долі А.А. Іоффе, котрий покінчив життя самогубством на знак протесту проти виключення Троцького у 1927 р. із лав більшовицької партії, змусив останнього визнати, що у «Фрейда і Маркса спільного багато більше, ніж це визнають марксистки» [11, с.204].

Не дивно, що з усіх діячів європейського соціалізму Троцького приваблювали лідери, котрі подібно до нього, гостро переживали кризу єврейської ідентичності. Яскравим прикладом була польська єврейка Р. Люксембург, яка «відчувала себе як вдома у всьому світі – скрізь, де були хмари, птахи і людські сльози» [20, с.803], і з якою Троцький був завжди по один бік революційних барикад [9, с.98]. За своїми темпераментом і літературно-політичними талантами вона настільки була близькою до Троцького, що іноді їм не вистачало слів для доведення їхньої схожості [11, с.193-194]. Соціалізм, який в очак Р. Люксембург виступав єдиним сучасним культурним проявом європейського іудаїзму, містив у собі заряд інтернаціоналізму, що мав би компенсувати «історичний вакуум буржуазної культури у євреїв», але виключно тому, що дозволив би їм оминати етап національної держави [20, с.806].

Здається, що Троцького мало хвилювало його єврейське походження і йому навряд чи доводилося страждати від проявів

антисемітизму, який розглядався ним як звичайний вияв соціальної несправедливості, різновид національних забобонів. Єдиним методом розв'язання єврейського питання, зазначав він в інтерв'ю єврейському виданню в США на початку 1917 р., залишалася соціалістична революція, яка встановить соціально-класову рівність, а отже, унеможливить корінні (економічні) причини для утисків або переслідувань за національною ознакою [22, с.380]. Однак Троцький і до 1917 р. зовсім не був байдужим до тих утисків, що їх зазнавали євреї. Він активно реагував у 1913 р. з приводу ритуального процесу М. Бейліса, а також стосовно становища румунських євреїв, котрі, за його думкою, були змушені виносити увесь тягар громадянства без жодних прав, які мають його забезпечувати. Становище євреїв у таких країнах, як Росія чи Румунія, і ненависті, яку євреї там викликали, уявлялося йому в якості ознаки феодального ладу що занепадав [10, с.854]. З іншого боку, Троцький міг бути немилосердною «палицею Леніна» навіть тоді, коли російські євреї потопали у хвилі погромів і, у такий спосіб, доводили пріоритети політичних принципів стосовно національних інтересів у внутрішньопартійній логіці революційної боротьби за «права усіх трудящих».

Влітку 1903 р. Троцький відвідав скандальний конгрес сіоністів у Базелі, після якого у нього з'явилися сумніви з приводу того, що сіонізм здатний розв'язати єврейське питання [15, с.120]. Подібно до інших єврейських лідерів російського соціал-демократичного руху, Троцький дотримувався асиміляційної теорії і вважав, що єврейське співтовариство не має політичного майбутнього. Релігійні традиції, що пов'язували поміж собою усіх євреїв, за думкою російських соціалістів, зникнуть в силу природного історичного розвитку суспільства. Отже, Троцький розглядав вирішення єврейського питання не крізь призму єврейського націоналізму, але з позиції інтернаціоналізму, передумовою для якого була взаємна довіра поміж євреями та неєвреями, як у партії, так і в державі [11, с.87]. Власне свою політичну позицію з єврейського питання він яскраво продемонстрував на історичному II з'їзді РСДРП, яка виявилася доволі ефективною проти партійного сепаратизму Бунду, і стала чи не єдиною публічною демонстрацією національної ідентичності Троцького [11, с.85-86].

Дивно, але Троцький, котрий був блискучим оратором, журналістом і памфлетистом, «котрий взяв від Заходу усе те, що йому потрібно» [17, с.122], єдиним із російських марксистів, хто взагалі читав З. Фрейда [25, с.413], більшовиком ніколи не був [8, с.530]. Політичний радикалізм Троцького, котрий цинічно сприймав людей як ідеї, а процеси як схеми, синтезувався з його балаїсних пошуків втраченої ідентичності. «Він був організатором, механіком тієї машини, що оберталася з жахливою швидкістю, адже усвідомлював, що без дисципліни жодне суспільство не може існувати, що підкорення є причиною будь-якого суспільства, і що від влади передусім вимагається вміння наказувати й карати» [17, с.123]. Авторитарний характер Троцького зумовлювався його єврейською самоненавис-

тю, спробою загасити у собі національні відчуття. Відповідно його революційна несамовитість як натхненника ліворадикального екстремізму визначалася його психологічним комплексом російсько-єврейського маргінала, котрий прагнув суспільного визнання своїх лідерських якостей. За думкою американського психолога Е. Еріксона, справжня ідентичність залежить від тієї підтримки, яку людина здобуває завдяки колективному відчуттю ідентичності, що визначає для неї соціальні групи: її клас, її націю, її культуру, але страх бути позбавленим ідентичності сприятиме зростанню вибуховій суміші справедливості та злочину, яка за умови тоталітарного режиму виявляється поживним ґрунтом для організації терору та засування цілісної індустрії знищення [28, с.267].

Таким чином, революційна постать Троцького в історії російського соціал-демократичного руху уособлювала собою своєрідний тип «неєврейського єврея», котрий поставав інтелектуалом-еретиком, біблійним героєм з єврейського містечка у просторі модерної культури Великого міста. На противагу рафінованій ідентичності корінного петербуржця Ю.Й. Мартова, котрий міг дозволити собі бути євреєм, Троцький «убив у собі єврея» мабуть тоді, коли постав проти свого батька. Становлення революційності Троцького відбулося в його єврейському дитинстві, адже він мріяв довести свою першість, але перспектива бути лідером у традиційному єврейському чи російському суспільстві його приваблювала мало. На зламі архаїки та модерну суспільству потрібні нові герої, і він став одним із них. Авторитарність та інтелектуальний догматизм визначали політичну поведінку Троцького, котрий був переконаним лівим радикалом у політиці. Ідея перманентної революції, яку він із успіхом для себе запозичив у Парвуса відповідала альтернативній моделі вирішення, хоча й у примітивний спосіб, життєвих проблем, а отже за певних обставин набувала соціальної значущості та політичної привабливості. Зокрема, «пролетарський» інтернаціоналізм начебто мав би розв'язати і єврейське питання, адже було очевидно, що обминути на стадії буржуазно-демократичної революції проблему створення національної держави з невизначеними політичними наслідками для російських євреїв, можна було у спосіб утвердження наднаціональної «пролетарської» держави. Очевидно, що з цього випливає деяка пасіонарність Троцького, його стриманість в оцінках сіонізму та єврейських погромів і водночас підозріле ставлення до неєврейського лідерства у соціал-демократичному русі. Більшовики, яких загалом задовольняв політичний екстремізм Троцького, запропонували йому найкоротший шлях до того, аби стати нарешті новим революційним героєм, яким він і скористався, хоча і з сумними для себе наслідками. Мабуть така вже доля усіх революційних героїв – гинути у полум'ї революційної пожежі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Краткая биография и автобиографические заметки Л.Д. Троцкого. 1919-1926 гг. Троцкий Л.Д. Ф. 325. Оп. 1. Д. 12. 26 л.

2. РГАСПИ. Переписка статей Ф. Раскольников, К. Радека. М. Истмена о деятельности Л.Д. Троцкого, 1923-1927 гг. Троцкий Л.Д. Ф. 325. Оп. 1. Д. 15. 52 л.
3. РГАСПИ. Письмо Л.Д. Троцкого В.И. Невскому о начале своей революционной деятельности, о деятельности «Южно-русского рабочего союза» в г. Николаеве. 325. Оп. 1. Д. 493. 7 л.
4. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Т. 1. Москва: Книга, 1990. 326 с.
5. Троцкий Л.Д. Политические силуэты. Москва: Новости, 1990. 312 с.
6. Бердников Л. Семён Надсон и российское еврейство // *Лехаим*. 2009. № 5 (205). URL: <http://lechaim.ru/ARHIV/205/berdnikov.htm>
7. Васецкий Н.А. Троцкий: Опыт политической биографии. Москва: Республика, 1992. 351 с.
8. Великая Октябрьская социалистическая революция: энциклопедия / под. ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблёва и др. 3-е изд. доп. Москва: Советская энциклопедия, 1987. 636 с.
9. Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет: в двух книгах. Москва: Новости, 1992. Кн. 1. 416 с.
10. Джерас Н. Лев Троцкий // *Бернави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: Текст: Лехаим, 2004. С. 852-859.
11. Дойчер И. Троцкий. Вооруженный пророк. 1870-1921 / пер. с англ. Т.М. Шуликовой. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. 527 с.
12. Земан З., Шарлау У. Кредит на революцию. План Парвуса / пер. с англ. Л.А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007. 319 с.
13. Кирилюк Ф.М. Л.Д. Троцкий і соціалізм. Київ: Знання УРСР, 1991. 48 с.
14. Киселев И. К разоблачениям о Парвусе. Ответ Мартынову. Париж: Издательство «Россия и Свобода», 1915. 14 с.
15. Космач Г.А., Космач Е.Н. Трагедия кумиров революции: Страницы политической биографии Н.И. Бухарина, А.И. Рыкова, Л.Д. Троцкого. Минск: Універсітэцкае, 1994. 192 с.
16. Парвус. Россия и революция. Санкт-Петербург: Издание Н. Глаголева, 1906. 264 с.
17. Рысс П. Русский опыт. Историко-психологический очерк русской революции. Париж: Север, 1921. 287 с.
18. Старцев В.И. Л.Д. Троцкий (страницы политической биографии). Москва: Знание, 1983. 64 с.
19. Степун Ф.А. Религиозный смысл революции // *Современные записки. Общественно-политический и литературный журнал*. Париж, 1929. № XL. С. 427-460.
20. Траверсо Э. Роза Люксембург // *Бернави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь*. Москва: Текст: Лехаим, 2004. С. 801-810.
21. Фельштинский Ю. Ещё раз о Ленине и немецких деньгах. Документы Архива Заграничной агентуры Департамента полиции Российской империи // *Континент. Литературный, общественно-политический и религиозный журнал*. 1986. № 50. С. 313-316.
22. Фельштинский Ю.Г., Чернявский Г.И. Лев Троцкий. Книга первая. Революционер. 1879-1917 гг. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2012. 448 с.
23. Фишер Л. Жизнь Ленина / пер. О. Ронена. London: Overseas Publications Interchange, Ltd, 1970. 978 с.
24. Чернявский Г.И. Лев Троцкий. 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2012. 665 с.
25. Штурман Д. Мёртвые хватают живых. Читая Ленина, Бухарина и Троцкого. Лондон: Overseas Publications Interchange, Ltd., 1982. 559 с.

26. Шуб Д. Из давних лет. Страницы воспоминаний // *Новый журнал*. Нью-Йорк, 1971. № 103. С. 187-200.
27. Шукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины года Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / науч. ред. Н.Н. Шитюк; Государственный архив Николаевской области. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.
28. Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика / под общ. ред. П.С. Гуревича. Москва: Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. 416 с.

А. Т. Безаров

Социально-психологические особенности формирования леворадикального экстремизма Л. Д. Троцкого

В статье рассматриваются социально-психологические особенности формирования леворадикального экстремизма Л.Д. Троцкого. Важность изучения социальных и психологических условий становления выдающегося российского революционера первой половины XX в., по мнению автора, продиктована необходимостью детального анализа природы возникновения леворадикальных идеологий, определения тех факторов, которые способствовали радикализации политического поведения индивидов и социальных групп в прошлом. В случае Л.Д. Троцкого одним из таких факторов оказался кризис его еврейской идентичности, который обострился на фоне нерешенных социальных и национальных проблем в поздней имперской России. Усиление революционной активности ассимилированной части российско-еврейской интеллигенции было, с одной стороны, её реакцией на распространение антисемитизма в Российской империи, а с другой, неспособностью её представителей восстановить утраченную в прошлые десятилетия национальную идентичность. Л.Д. Троцкий являл собой типичный пример «нееврейского еврея», который с детства стремился доказать своё первенство. В условиях противостояния российской архаики еврейского местечка и модернизированного общества большого города возникает запрос на новых героев, одним из которых, очевидно, и попытался стать молодой, но довольно амбициозный революционер в рядах новорожденной Российской социал-демократической рабочей партии. Автор убежден, что на политическое поведение Л.Д. Троцкого также повлияли его авторитарный характер и интеллектуальный догматизм. Идея перманентной революции, которую он заимствовал у А.А. Парвуса, соответствовала альтернативной модели решения жизненных проблем, хотя и в примитивной форме, и поэтому, при определённых обстоятельствах, она приобретала черты социальной значимости и политической привлекательности. «Пролетарский» интернационализм якобы должен был решить и еврейский вопрос, поскольку было очевидно, что на стадии буржуазно-демократической революции проблему создания национального государства можно будет обойти путём утверждения наднационального «пролетарского» государства. Очевидно, отмечается в статье, что из этого и возникла некая пассионарность Л.Д. Троцкого, его сдержанность в оценках сионизма и еврейских позромов и одновременно подозрительное отношение к нееврейскому лидерству в социал-демократическом движении. Тем не менее, большевики, которых в принципе удволетворял политический экстремизм Л.Д. Троцкого, предложили ему самый

короткий путь к тому, чтобы стать, наконец, полноценным революционным героем, которым он успешно воспользовался, хотя и с печальными для себя последствиями.

Ключевые слова: Троцкий, революционность, радикализм, экстремизм, кризис идентичности, евреи.

O. T. Bezarov

Socio-psychological peculiarities of formation of L. D. Trotsky's left radical extremism

The article highlights the socio-psychological features of the formation of L.D. Trotsky's left radical extremism. The author considers that the importance of studying the social and psychological conditions for establishing an outstanding Russian revolutionary of the first half of the twentieth century is caused by the need for a detailed analysis of the nature of the left radical ideologies emergence, and determining those factors that have contributed to the radicalization of the political behaviour of individuals and social groups in the past. In the case of L.D. Trotsky, one of such factors was the crisis of his Jewish identity, exacerbated by the unresolved social and national problems in late imperial Russia. Strengthening of the revolutionary activity of the assimilated part of the Russian-Jewish intelligentsia was, on the one hand, its reaction to the spread of anti-Semitism in the Russian Empire, and on the other, the inability of its representatives to restore the national identity lost in the past decades. L.D. Trotsky was a typical example of a «non-Jewish Jew», who since his childhood, sought to prove his primacy. In the context of the confrontation between the Russian archaism of the Jewish town and the modernized society of the big city, there is a demand for new heroes, one of whom, apparently, was the young but quite ambitious revolutionary in the ranks of the newborn Russian Social-Democratic Labour Party. The author is convinced that L.D. Trotsky's political behaviour was influenced by his authoritarian character and intellectual dogmatism. The idea of a permanent revolution, which he borrowed from A.L. Parvus, corresponded to an alternative model for solving life problems, albeit in a primitive form, and therefore, under certain circumstances it acquired features of social significance and political attractiveness. «Proletarian» internationalism supposedly had to solve the Jewish question, because it was obvious that at the stage of the bourgeois-democratic revolution the problem of creating a national state could be circumvented by affirming a supranational «proletarian» state. The article underlines that obviously, it caused some passionarity of L.D. Trotsky, his restraint in assessing Zionism and Jewish pogroms, and at the same time a suspicious attitude toward non-Jewish leadership in the Social-Democratic movement. Nevertheless, the Bolsheviks, who were basically satisfied with L.D. Trotsky's political extremism, offered him the shortest way to finally become a full-fledged revolutionary hero, which he successfully used, albeit with sad consequences for himself.

Key words: Trotsky, revolutionism, radicalism, extremism, identity crisis, the Jews.

Отримано: 12.10.2017